

Marlena Piekut

Konsumpcja w polskich gospodarstwach domowych na tle krajów europejskich

Problemy Zarządzania 11/1 (1), 23-39

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Konsumpcja w polskich gospodarstwach domowych na tle krajów europejskich

Nadesłany: 26.10.12 | Zaakceptowany do druku: 01.02.13

Marlena Piekut*

Celem artykułu było zaprezentowanie poziomu i struktury konsumpcji oraz wyposażenia w dobra trwałego użytkownika w gospodarstwach domowych Polski na tle wybranych krajów europejskich. Materiał badawczy stanowiły dane GUS, Statistisches Bundesamt i Eurostat za lata 2001–2011.

W gospodarstwach domowych zlokalizowanych w Europie Zachodniej i Północnej obserwuje się wyższe wydatki na konsumpcję i korzystniejszą jej strukturę w porównaniu z gospodarstwami domowymi bloku wschodniego. Polska na tle krajów europejskich ma niekorzystną strukturę konsumpcji (wysoki udział wydatków na dobra podstawowe). W okresie kryzysu nastąpiło obniżenie się poziomu wydatków konsumpcyjnych w większości krajów europejskich. Mimo kryzysu, w polskich gospodarstwach domowych wzrasta wyposażenie w dobra trwałego użytku, wzrasta też liczba gospodarstw domowych posiadający dostęp do szerokopasmowego Internetu.

Słowa kluczowe: wydatki konsumpcyjne, gospodarstwo domowe, dobra trwałe.

Household consumption in Poland in comparison to other Europe countries

Submitted: 26.10.12 | Accepted: 01.02.13

The aim of the paper was to analyze the level and structure of household consumption as well as the consumer durables in Poland in comparison to other European countries. The data came from GUS, Statistisches Bundesamt and Eurostat, between 2001 and 2011.

In the households located in Western and Northern Europe higher consumption expenditure with its more beneficial structure is observed, as compared to the households of the Eastern Bloc countries. Poland has an unfavorable structure of consumption in comparison to Western Europe countries (high share of acquiring and maintaining basic survival goods and services). In the last years there has been a decrease in the level of consumer expenditures in most European countries due to the economic crisis. In Polish households, in spite of the crisis, the growth in consumer durables has been seen. The number of households with access to Internet broadband has also increased.

Keywords: consumption expenditures, household, durable goods, consumer durables.

JEL: C38, D12, E21

* Marlena Piekut – dr inż., Kolegium Nauk Ekonomicznych i Społecznych, Politechnika Warszawska.

Adres do korespondencji: Politechnika Warszawska Filia w Płocku, ul. Łukasiewicza 17, 09-400 Płock, e-mail: mpiekut@op.pl.

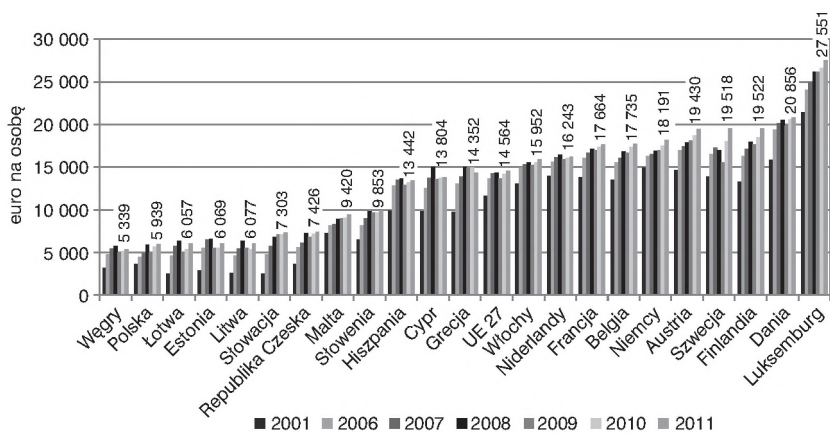
1. Wstęp

Konsumpcję w gospodarstwach domowych determinuje szereg czynników o charakterze społecznym, ekonomicznym, demograficznym oraz przyrodniczym. Efektem funkcjonowania każdego gospodarstwa domowego jest zaspokojenie potrzeb jego członków. Funkcja ta realizowana jest głównie poprzez rynek i obrazują ją wydatki na spożycie prywatne ponoszone przez gospodarstwa domowe.

Celem artykułu jest zaprezentowanie poziomu i struktury konsumpcji oraz wyposażenia w dobra trwałego użytkowania w gospodarstwach domowych Polski na tle wybranych krajów europejskich. Analizą objęto dane statystyczne pochodzące z Głównego Urzędu Statystycznego, Eurostat oraz Statistisches Bundesamt za lata 2001–2011. Analizę statystyczną wykonano z wykorzystaniem programów Statistica 10 i Excel.

2. Poziom konsumpcji w europejskich gospodarstwach domowych

Konsumpcja to podstawowy wyróżnik współczesnych społeczeństw. Analiza danych Statistisches Bundesamt za 2011 rok (Statistisches Bundesamt, 2012, s. 57) dowodzi, że najwięcej na konsumpcję prywatną wydawali Luksemburczycy – 27 551 euro na osobę (rys. 1). W Polsce wydatki gospodarstw domowych kształtowały się na poziomie 5939 euro na osobę na rok i były jednymi z najniższych, obok Węgier, gdzie wynosiły 5339 euro na mieszkańca.

Rys. 1. Wydatki na spożycie prywatne w gospodarstwach domowych w wybranych krajach w latach 2001 oraz 2006–2011 w euro na osobę (na wykresie naniesiono dane za rok 2011). Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Statistisches Bundesamt. (2012). *Volkswirtschaftliche Gesamtrechnungen. Private Konsumausgaben und Verfügbares Einkommen*. Wiesbaden: Statistisches Bundesamt, s. 56.

Pierwsza dekada XXI w. rozpoczęła się od poprawiającej się koniunktury i zwiększającego się tempa wzrostu gospodarczego. We wszystkich analizowanych krajach bezwzględne wydatki konsumpcyjne w gospodarstwach domowych ulegały zwiększeniu (Statistisches Bundesamt, 2012, s. 57). Obserwowano zmniejszanie dysproporcji między względnymi wydatkami konsumpcyjnymi w poszczególnych krajach a średnimi wydatkami dla Unii Europejskiej (tab. 1). Produkt światowy brutto w latach 2001–2003 zwiększył się w sumie o 9,6%, przyspieszenie było widoczne również w kolejnym trzyleciu poprzedzającym kryzys gospodarczy (Kołodko, 2010, s. 118–119). Pierwsze symptomy kryzysu w gospodarstwach domowych objawiającego się spadkiem wydatków na konsumpcję pojawiły się w 2008 r. w Wielkiej Brytanii i w Szwecji. W porównaniu z 2007 r. w 2008 r. zaobserwowano bezwzględny spadek wydatków na konsumpcję w Wielkiej Brytanii (o 2820 euro na osobę) oraz w Szwecji (o 282 euro na osobę). Kryzys do większości europejskich gospodarstw domowych dotarł w 2009 r., kiedy to odnotowano spadki w bezwzględnym poziomie wydatków konsumpcyjnych. W 2009 r. w relacji do 2008 r. w gospodarstwach domowych poniesiono niższe wydatki konsumpcyjne: od 125 euro na osobę w Republice Czeskiej do 2370 euro w Wielkiej Brytanii. W Polsce odnotowano spadek wydatków konsumpcyjnych w 2009 r. w porównaniu z rokiem poprzednim o 892 euro na osobę. Obniżenia się bezwzględnych wydatków konsumpcyjnych w gospodarstwach domowych w 2009 r. nie zaobserwowano jedynie w Niemczech, Austrii, Luksemburgu, Malcie oraz Słowacji. W 2010 r., w porównaniu z 2008 r., wszystkie analizowane kraje odnotowały bezwzględny wzrost wydatków na konsumpcję w gospodarstwach domowych, od minimalnych wzrostów, 4 euro na osobę w Słowacji do 2490 euro na osobę w Szwecji. W 2011 r. zaobserwowano dalszy wzrost wydatków konsumpcyjnych w analizowanych krajach europejskich, wyjątek stanowiła Grecja, gdzie bezwzględny poziom wydatków na konsumpcję obniżył się w porównaniu z rokiem 2010 o 626 euro na jednego mieszkańca.

W celu pogrupowania krajów europejskich o podobnym poziomie wydatków konsumpcyjnych i podobnych tendencjach w tych wydatkach w latach 2001–2011 zastosowano analizę skupień metodą Warda. Metoda ta uważana jest za bardzo efektywną, ponieważ zapewnia homogeniczność wewnątrz skupień oraz heterogeniczność między skupieniami (Ward, 1963, s. 243). Do przeprowadzenia analizy wykorzystano jedną z częściej stosowanych metryk taksonomicznych – odległość euklidesową. W analizie uwzględniono średni poziom wydatków konsumpcyjnych w gospodarstwach domowych w poszczególnych latach z 22 krajów europejskich oraz średni poziom wydatków konsumpcyjnych w Unii Europejskiej. W wyniku przeprowadzenia analizy uzyskano sześć skupień, przy czym jedno skupienie tworzyło pojedyncze państwo.

W I skupieniu odnotowano Maltę i Słowenię. Kraje te charakteryzowały się niższymi wydatkami gospodarstw domowych niż średnia dla Unii Europejskiej, wydatki konsumpcyjne stanowiły około 2/3 średnich wydatków gospodarstw domowych w UE (tab. 1). W okresie jedenastu lat zmniejszono

dysproporcje średnich wydatków konsumpcyjnych w porównaniu z średnimi wydatkami w Unii Europejskiej w Słowenii o 12 pkt. procentowych, a na Malcie o 2 pkt. procentowe.

Wyszczególnienie	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
I skupienie											
Malta	63	61	60	60	60	60	58	62	66	64	65
Słowenia	56	58	60	60	60	60	63	69	71	68	68
II skupienie											
Republika Czeska	31	35	35	36	39	41	43	51	50	50	51
Słowacja	22	23	26	29	31	35	40	48	52	50	50
Estonia	25	27	30	32	35	40	46	46	41	39	42
Węgry	27	32	34	36	37	35	38	40	37	36	37
Polska	31	31	27	28	31	33	35	41	37	40	41
Łotwa	21	22	22	24	27	34	41	44	37	38	42
III skupienie											
Luksemburg	185	189	178	177	177	176	176	183	192	188	189
IV skupienie											
Dania	136	137	138	140	141	142	142	144	145	145	143
Wielka Brytania	157	157	148	152	151	151	151	131	119	124	123
V skupienie											
Belgia	117	115	115	115	114	114	113	118	122	122	122
Francja	119	118	120	119	119	118	117	120	125	122	121
Niderlandy	121	121	121	119	117	114	113	115	117	114	112
Włochy	112	112	114	112	111	110	108	109	112	110	110
Niemcy	129	126	127	124	121	119	116	118	125	124	125
Szwecja	120	122	126	125	122	121	121	119	114	127	134
Austria	126	124	126	125	125	124	123	125	133	132	133
Finlandia	114	116	119	119	118	119	120	126	129	130	134
VI skupienie											
UE 27	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Grecja	84	87	92	94	93	96	98	105	109	106	99
Hiszpania	85	86	89	91	92	94	95	96	95	93	92
Cypr	85	84	86	89	90	92	97	105	100	97	95

Tab. 1. Udział wydatków na konsumpcję w gospodarstwach domowych wybranych krajów w porównaniu z średnią dla Unii Europejskiej w latach 2001–2011 (UE 27 = 100%). Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Statistisches Bundesamt. (2012). Volkswirtschaftliche Gesamtrechnungen. Private Konsumausgaben und Verfügbares Einkommen. Wiesbaden: Statistisches Bundesamt, s. 56.

Do II skupienia zakwalifikowały się: Republika Czeska, Słowacja, Estonia, Węgry, Polska i Łotwa, czyli kraje z najniższymi wydatkami na konsumpcję. Wzrost wydatków na konsumpcję mierzony w stosunku do średniej dla Unii Europejskiej w 2011 r. w porównaniu z 2001 r. wyniósł od 10 pkt. procentowych w Polsce oraz na Węgrzech do 28 pkt. procentowych w Słowacji (tab. 1). Do 2008 r. obserwowano zmniejszanie się różnic w średnich wydatkach gospodarstwach domowych analizowanych krajów w relacji do średnich wydatków w Unii Europejskiej. W 2009 r. doszło do zwiększenia dysproporcji między średnimi wydatkami na konsumpcję w gospodarstwach domowych z omawianego skupienia a średnimi wydatkami dla Unii Europejskiej. Zauważono jednak, że w 2011 r. średnie wydatki na konsumpcję w gospodarstwach domowych wchodzących w skład skupienia II uległy zwiększeniu od 1 do 4 pkt. procentowych w porównaniu ze średnią dla Unii Europejskiej.

W III skupieniu znalazł się Luksemburg. W gospodarstwach domowych Luksemburczyków odnotowano najwyższe wydatki na konsumpcję. W porównaniu ze średnią dla Unii Europejskiej wydatki te były prawie dwukrotnie większe (tab. 1).

IV skupienie utworzyły Dania i Wielka Brytania. Są to kraje, w których w gospodarstwach domowych przeznaczano na konsumpcję więcej niż średnia dla UE. Wydatki w gospodarstwach domowych Duńczyków i Brytyjczyków na początku omawianego okresu stanowiły około półtorakrotną wartość średnich wydatków dla Unii Europejskiej, aczkolwiek w Wielkiej Brytanii od 2008 r. uległy znacznemu zmniejszeniu (tab. 1).

W skład V skupienia weszły Belgia, Francja, Niderlandy, Włochy, Niemcy, Szwecja, Austria oraz Finlandia. To kraje, które w omawianym okresie miały wyższy poziom wydatków na konsumpcję niż średnia dla UE, tj. od 108% do 134% średnich wydatków dla Unii Europejskiej (tab. 1).

Do VI skupienia zakwalifikowano kraje, które poziomem wydatków na konsumpcję były najbardziej zbliżone do średniej dla Unii Europejskiej, tj. Grecję, Hiszpanię oraz Cypr. Kraje te na początku pierwszej dekady XXI w. posiadały wydatki na konsumpcję w gospodarstwach domowych na poziomie około 85% średniej dla Unii Europejskiej (tab. 1). W przypadku Grecji i Cypru od 2008 r. średnie wydatki konsumpcyjne przekroczyły średnią unijną. Od roku 2009 obserwuje się jednak spadek względnych wydatków gospodarstw domowych w stosunku do średniej dla Unii Europejskiej.

Powyższe dane obrazują bezwzględne wydatki konsumpcyjne w europejskich gospodarstwach domowych oraz relacje tych wydatków do średniej dla Unii Europejskiej, nie uwzględniają natomiast różnic w kosztach utrzymania w poszczególnych państwach. Dokładniej sytuację gospodarstw domowych pokazuje struktura wydatków konsumpcyjnych wskazująca poszczególne grupy kosztów ponoszonych w związku z funkcjonowaniem gospodarstw domowych.

3. Struktura wydatków w europejskich gospodarstwach domowych

Struktura wydatków konsumpcyjnych w gospodarstwach domowych to ważny miernik oceny funkcjonowania rynku. Analiza struktury wydatków konsumpcyjnych w gospodarstwach domowych pozwala na przyjrzenie się podobieństwom i różnicom w poziomie życia poszczególnych gospodarstw domowych, pozwala także ocenić poziom życia całego społeczeństwa (Zalega, 2011, s. 479). Gospodarstwa domowe, podejmując decyzję, które potrzeby mają być zaspokojone, dzielą swój budżet w zależności od możliwości finansowych.

Porównanie struktury konsumpcji w sektorze gospodarstw domowych w Polsce i innych krajach nie wypadła najkorzystniej dla Polski. Na podstawie danych Statistisches Bundesamt (Statistisches Bundesamt, 2012, s. 61) w 2010 r. średnio w Unii Europejskiej przeznaczano na żywność i napoje bezalkoholowe 13% wydatków ogółem (tab. 2). Zgodnie z prawem Engla w miarę wzrostu dochodów w gospodarstwach domowych maleje udział wydatków na żywność w wydatkach ogółem, czyli innymi słowy im zamożniejsze gospodarstwa domowe, tym niższy udział wydatków na żywność. Żywność jest potrzebą podstawową, więc musi być zaspokajana w pierwszej kolejności. W Polsce udział wydatków na żywność i napoje bezalkoholowe należy do jednych z najwyższych wśród analizowanych krajów, stanowiąc prawie 20% wydatków ogółem, podobnie jak w Estonii. Natomiast najniższe udziały wydatków na żywność w wydatkach ogółem gospodarstw domowych zaobserwowano w Wielkiej Brytanii, Luksemburgu, Austrii oraz Niemczech i Danii, tj. od 9% do 11% wydatków ogółem. Wydatki na dobra wyższego rzędu pojawiają się przy relatywnie większych dochodach w gospodarstwach domowych. Udział wydatków na rekreację i kulturę oraz usługi hotelarskie i gastronomiczne dla krajów z najniższym udziałem wydatków na żywność kształtował się od 15% w Niemczech do 23% w Austrii. W Polsce odnotowano najniższy udział wydatków na omawiane potrzeby wyższego rzędu, tj. niecałe 11% w wydatkach ogółem gospodarstw domowych

Analiza skupień posłużyła do pogrupowania krajów podobnych pod względem struktury wydatków w gospodarstwach domowych. W wyniku przeprowadzonego badania uzyskano pięć skupień państw ze względu na strukturę wydatków konsumpcyjnych w gospodarstwach domowych.

W I skupieniu znalazły się Malta, Cypr i Hiszpania. Kraje, dla których cechą charakterystyczną były najwyższe udziały wydatków na usługi hotelarskie i restauracyjne w wydatkach ogółem, od około 15% do prawie 17%, i jedno z najniższych udziałów wydatków na utrzymanie mieszkania, od niemal 13% do 20% w wydatkach ogółem. W gospodarstwach domowych z I skupienia zaobserwowano też najniższe udziały wydatków pierwszoplanowych w wydatkach ogółem, na potrzeby żywnościowe i opłaty związane z utrzymaniem mieszkania przeznaczano średnio od 28% do 34% wydatków ogółem.

Wyszczególnienie	Żywność i napoje bezalkoholowe	Napoje alkoholowe, wyroby tytoniowe	Odzież i obuwie	Utrzymanie mieszkania	Wyposażenie mieszkania	Opieka zdrowotna	Komunikacja	Łączność	Rekreacja i kultura	Edukacja	Hotele i usługi restauracyjne	Inne towary i usługi
I skupienie												
Malta	15,3	3,1	4,9	12,6	7,3	4,3	11,8	3,6	11,0	1,2	14,6	10,3
Cypr	12,4	3,9	6,2	19,1	4,7	5,0	12,4	3,3	7,6	2,6	14,8	8,0
Hiszpania	14,1	3,0	5,2	20,2	4,8	3,5	11,6	2,8	8,2	1,4	16,9	8,1
II skupienie												
Słowenia	14,9	5,3	5,2	19,0	6,4	3,8	14,9	3,1	9,2	1,4	7,1	9,6
Węgry	16,7	7,4	2,7	22,0	4,6	4,2	13,1	3,8	7,8	1,5	6,9	9,3
Włochy	14,4	2,7	7,7	22,2	7,1	3,0	12,9	2,4	7,2	1,0	9,8	9,6
Grecja	16,2	4,2	4,7	22,3	4,5	6,9	11,8	3,4	5,7	2,6	10,1	7,6
III skupienie												
Polska	19,6	6,7	4,1	24,2	4,4	4,1	9,3	3,1	7,8	1,3	2,8	12,5
Słowacja	17,3	5,0	4,1	25,3	6,3	4,0	7,2	3,8	9,7	1,5	5,7	10,1
Republika Czeska	13,8	9,1	3,0	26,8	5,3	2,5	9,2	3,2	10,2	0,8	7,5	8,5
Łotwa	18,7	7,5	5,5	25,3	3,7	3,9	12,4	3,4	7,9	1,7	4,4	5,6
Estonia	19,8	8,5	5,0	22,6	3,9	2,7	13,8	3,0	6,0	1,1	5,9	7,6
IV skupienie												
Wielka Brytania	9,1	3,6	5,8	23,4	5,2	1,8	14,5	2,1	11,0	1,5	9,9	12,1
Austria	10,0	3,5	5,9	21,6	6,6	3,6	12,8	2,2	10,7	0,7	11,9	10,6
Luksemburg	9,2	8,6	3,7	24,3	6,8	2,1	17,1	1,7	8,2	0,9	7,0	10,5
V skupienie												
Szwecja	12,3	3,6	4,9	27,0	5,1	3,3	12,9	3,3	11,2	0,3	5,5	10,4
Finlandia	12,3	5,1	5,0	27,0	5,4	4,7	10,9	2,1	11,5	0,4	6,3	9,2
Dania	11,2	3,6	4,4	29,8	5,4	2,9	12,0	1,9	11,1	0,8	4,8	12,3
Niderlandy	11,7	3,2	5,5	23,9	6,1	2,7	12,2	4,1	10,2	0,6	5,0	14,7
Niemcy	11,0	3,1	5,1	24,6	6,2	5,1	13,4	2,7	9,2	1,0	5,8	12,8
Belgia	13,7	3,7	5,0	23,7	5,8	5,7	12,0	2,2	9,0	0,5	6,0	12,6
Francja	13,5	3,1	4,4	25,4	5,8	3,8	13,9	2,7	8,5	0,8	7,0	11,0
UE 27	12,9	3,5	5,4	23,6	5,8	3,7	13,0	2,7	8,9	1,1	8,5	11,0

Tab. 2. Struktura wydatków w gospodarstwach domowych w 2010 r. w wybranych krajach europejskich oraz w Unii Europejskiej (w % wydatków ogółem). Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Statistisches Bundesamt. (2012). Volkswirtschaftliche Gesamtrechnungen. Private Konsumausgaben und Verfügbares Einkommen. Wiesbaden: Statistisches Bundesamt, s. 61.

Do skupienia II zakwalifikowano Słowenię, Węgry, Włochy oraz Grecję. W skupieniu tym nie spostrzeżono szczególnych różnic w porównaniu z pozostałymi skupieniami. Udział wydatków na żywność i napoje bezalkoholowe był niższy niż w skupieniu III i zbliżony do I. Udziały wydatków na utrzymanie mieszkania były jednymi z niższych, od 19% do 22% wydatków konsumpcyjnych ogółem.

W III skupieniu znalazła się, oprócz Polski, także Słowacja, Republika Czeska oraz Łotwa i Estonia. W krajach tych zaobserwowano najwyższe udziały wydatków na napoje alkoholowe i wyroby tytoniowe w wydatkach ogółem, od 5% do 9% wydatków konsumpcyjnych ogółem. Są to też państwa, z wyjątkiem Republiki Czeskiej, o najwyższych udziałach wydatków na żywność w wydatkach ogółem gospodarstwa domowych. Wydatki podstawowe, związane z zakupem żywności i utrzymaniem mieszkania, pochłaniają w omawianych gospodarstwach domowych od 41% do 44% wydatków ogółem, co świadczy o niekorzystnej sytuacji materialnej społeczeństw tych krajów.

Skupienie IV objęło Wielką Brytanię, Austrię oraz Luksemburg, czyli kraje z najniższymi udziałami wydatków na żywność i napoje bezalkoholowe w wydatkach ogółem w gospodarstwach domowych – od 9% do 10% wydatków ogółem. Brytyjczycy i Luksemburczycy to także społeczności, w których znaczącą część dochodów pochłaniają opłaty związane z komunikacją, tj. 15–17%. O ile w Wielkiej Brytanii ceny paliw są jedne z najwyższych w Europie (według notowań e-petrol.pl z 17.10.2012: ponad 7 zł za Pb95 i ON), o tyle w Luksemburgu odwrotnie – ceny paliw są jednymi z niższych (według notowań: 5,8 zł za Pb95 i 5,3 zł za ON).

W V skupieniu znalazły się takie kraje, jak Szwecja, Finlandia, Dania, Niderlandy, Niemcy, Belgia oraz Francja. W grupie tej zaobserwowano najwyższe udziały wydatków na utrzymanie mieszkania – od 24% do 30% w wydatkach ogółem oraz relatywnie niskie udziały wydatków na żywność i napoje bezalkoholowe, od 11% do niecałych 14% wydatków ogółem, i na usługi hotelarsko-restauracyjne, od około 5% do 7% wydatków ogółem.

Z przeprowadzonej analizy wynika, że struktura wydatków w gospodarstwach domowych krajów o wyższym poziomie rozwoju gospodarczego, dysponujących relatywnie wyższym poziomem dochodów na osobę cechuje nowocześniejsza struktura konsumpcji, tj. mniejszy udział wydatków na żywność, wyższy na usługi. Wśród analizowanych krajów europejskich korzystniejszą strukturą wydatków cechują się: Wielka Brytania, Luksemburg, Dania, Austria, Finlandia, Szwecja, Belgia, Francja, Norwegia, Niemcy. Przy relatywnie niskim obciążeniu budżetów domowych wydatkami na żywność w gospodarstwach tych można więcej przeznaczać na potrzeby wyższego rzędu – rekreację, kulturę i inne usługi. W gospodarstwach domowych z Polski, Słowacji, Czech i Estonii względnie wysokie wydatki na potrzeby podstawowe uniemożliwiają niejednokrotnie zaspokajanie potrzeb wyżej postawionych w hierarchii Masłowa. Przeprowadzone analizy poziomu oraz

struktury wydatków w europejskich gospodarstwach domowych wskazują na polaryzację konsumpcji. Kraje o wyższych wydatkach konsumpcyjnych gospodarstw domowych i korzystniejszej strukturze konsumpcji zlokalizowane są na północy i zachodzie Europy, natomiast kraje z niższymi wydatkami i względnie niekorzystną strukturą konsumpcji w gospodarstwach domowych zajmują tereny Europy Wschodniej. Dodatkowo kryzys gospodarczy pogłębił dysproporcje w poziomie konsumpcji.

Swoista dwubiegowość konsumpcji w gospodarstwach domowych występuje też wewnątrz krajów. Z jednej strony znacząca część gospodarstw domowych żyje w biedzie, z drugiej strony części gospodarstw domowych dotyka problem konsumpcjonizmu. Nadmierna konsumpcja obserwowana jest zarówno w krajach wysoko rozwiniętych, jak też o niższym poziomie rozwoju (Piekut, 2009, s. 55). W 2011 r. (GUS, 2012, s. 92, 108) przeciętny miesięczny dochód rozporządzalny w gospodarstwach domowych z I grupy kwintylowej był prawie sześciopółkrotnie niższy niż w gospodarstwach domowych zakwalifikowanych do V grupy kwintylowej, wynosząc odpowiednio 399,33 zł na osobę i 2560,29 zł na osobę. Żywność i napoje bezalkoholowe pochłaniały w gospodarstwach najbiedniejszych 36% wydatków na towary i usługi konsumpcyjne, podczas gdy w V grupie kwintylowej 20% wydatków, a w ujęciu bezwzględny wydatki ponoszone na potrzeby żywnościowe były dwukrotnie mniejsze w gospodarstwach z I grupy kwintylowej w porównaniu z V grupą kwintylową.

Z badań (Piekut, 2009, s. 66) wynika, że najważniejszymi czynnikami wpływającymi na predykcję pozostawania w określonej grupie ze względu na dochody w gospodarstwie domowym są wielkość gospodarstwa domowego oraz poziom wykształcenia głowy gospodarstwa domowego. Według danych z „Budżetów gospodarstw domowych” w 2011 r. (GUS, 2012, s. 93, 95) średniomiesięczne dochody na osobę w gospodarstwach domowych z głową rodziny legitymującą się wyższym poziomem wykształcenia wynosiły 1958,06 zł, a z głową rodziny posiadającą wykształcenie gimnazjalne lub podstawowe 852,70 zł. W gospodarstwach domowych małżeństw bez dzieci średniomiesięczne dochody rozporządzalne na osobę kształtowały się na poziomie 1743,40 zł, a w gospodarstwach domowych wielodzietnych 719,09 zł.

Byłok (2004, s. 317) wskazuje, że polaryzacja dochodów stanowi barierę utrudniającą rozwój społeczny i gospodarczy Polski, znaczące różnice w poziomie konsumpcji między gospodarstwami domowymi są determinantą poszerzającą obszar anomii społecznej i zjawisk patologicznych w społeczeństwie.

4. Oszczędności w polskich gospodarstwach domowych

Spżycie prywatne jest finansowane z dochodów w gospodarstwach domowych, które członkowie przeznaczają na bieżącą konsumpcję, ale także z oszczędności, które zwiększają fundusz swobodnej decyzji gospodarstw

domowych. Jeżeli udział oszczędności w dochodzie rozporządzalnym gospodarstwa domowego wzrasta, świadczy to o poprawie sytuacji materialnej gospodarstw domowych. Z drugiej strony jedną z konsekwencji kryzysu gospodarczego jest znaczący wzrost awersji do ryzyka, co przekłada się na zwiększanie skłonności do oszczędzania. Dąbrowska i Janoś-Kresło (2009, s. 58–59) wskazują, że wśród postaw konsumentów, które najczęściej ujawniają się wobec kryzysu, są postawy asekuracyjne, które najogólniej polegają na oszczędzaniu na czym się tylko da oraz wyhamowywaniu swoich potrzeb, czyli ograniczaniu konsumpcji do niezbędnej.

Analiza rozdysponowywania dochodów do dyspozycji (dochód rozporządzalny pomniejszony o pozostałe wydatki) w gospodarstwach domowych wskazuje, że wzrasta udział oszczędności w sektorze gospodarstw domowych. W okresie kryzysu, między rokiem 2009 a 2010, odnotowano wzrost oszczędności wynoszący prawie 3 punkty procentowe. Według danych z raportu „Diagnoza Społeczna 2011” (Białowolski i Kotowska, 2011, s. 80–81) w Polsce od momentu rozpoczęcia kryzysu finansowego udział gospodarstw domowych posiadających oszczędności zwiększył się wyraźnie z 28% w 2007 r. do 37% w 2011 r. Prawdopodobieństwo posiadania oszczędności w znaczącym stopniu zależy od wielkości uzyskiwanych dochodów oraz statusu na rynku pracy. Największe prawdopodobieństwo posiadania oszczędności dotyczy gospodarstw domowych, w których głowa gospodarstwa jest zatrudniona i więcej zarabia. W badaniach CBOS (Kowalczyk, 2010, s. 2) wskazuje się, że oszczędnościami częściej dysponują osoby lepiej wykształcone oraz mieszkające w miastach.

Wyszczególnienie	2001	2002	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Ogółem dochód do dyspozycji	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Wydatki na towary i usługi konsumpcyjne	94,5	93,9	88,8	86,7	86,0	85,3	82,4	82,1
Oszczędności	5,5	6,1	11,2	13,3	14,0	14,7	17,6	17,9

Tab. 3. Rozdysponowywanie dochodów do dyspozycji w sektorze gospodarstw domowych w wybranych latach 2001–2011 (w %). Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS z poszczególnych lat.

Na oszczędności gospodarstw domowych warto też spojrzeć od strony makroekonomicznej. Skumulowane oszczędności gospodarstw domowych stanowią główne i najtańsze źródło kapitału w gospodarce, zwiększają niezależność gospodarki od kapitałów zagranicznych, podnosząc tym suwerenność ekonomiczną kraju. Jeśli zasoby kapitałowe kraju są większe, to poprawia się także relacja między kapitałem a pracą, co w konsekwencji prowadzi do wzrostu wydajności pracy i szybszego rozwoju gospodarczego (Szafrąńska i Matysiak-Pejas, 2010, s. 265–266).

Dąbrowska i Janoś-Kresło (2009, s. 53), analizując sytuację w krajach Unii Europejskiej, wskazują, że na Łotwie, Litwie i w Estonii obserwuje się największą powściągliwość konsumencką, objawiającą się drastycznym spadkiem popytu wewnętrznego. Ów spadek popytu jest konsekwencją zmniejszenia się ilości kredytów, które od lat napędzały tamtejsze gospodarki i prowadziły do wzrostu poziomu konsumpcji. Najkorzystniejszą sytuację zaobserwowano w Austrii, Wielkiej Brytanii i Belgii, gdzie odnotowano dodatnie zmiany w sprzedaży detalicznej. W Polsce, choć zaszły niekorzystne zmiany, to jednak ujemne wskaźniki sprzedaży detalicznej były relatywnie niskie.

5. Wyposażenie polskich gospodarstw domowych w dobra trwałego użytku

Mieszkanie/dom stanowi przestrzeń wypełnioną różnymi przedmiotami usprawniającymi proces konsumpcji. Liczba, a także jakość posiadanych sprzętów determinuje stopień zaspokojenia potrzeb, ma też wpływ na zadowolenie z sytuacji mieszkaniowej. W skład wyposażenia gospodarstw domowych wchodzi przedmioty i urządzenia, które służą zaspokojeniu potrzeb podstawowych (sprzęt AGD), potrzeb związanych z kulturą i rozrywką (sprzęt elektroniczny, audio i wideo), potrzeb związanych z rekreacją fizyczną (sprzęt sportowy) i innych. Dobra trwałe mają szerokie znaczenie, zaspakajając potrzeby posiadania, ułatwiają pracę, ograniczają czas wykonywania prac, zmniejszają wysiłek energetyczny przy wykonywaniu pracy (Gutkowska, Ozimek i Laskowski, 2001, s. 83–84).

Poziom wyposażenia gospodarstw domowych w dobra trwałe jest wskaźnikiem poziomu zamożności oraz pozycji konsumpcyjnej gospodarstwa domowego. Z badań (Piekut, 2008, s. 101) wynika, że najsilniejszą zależność z występowaniem dóbr trwałych w gospodarstwie domowym odnotowuje się względem dochodu rozporządzalnego, a najmniejszą z klasą miejscowości zamieszkania.

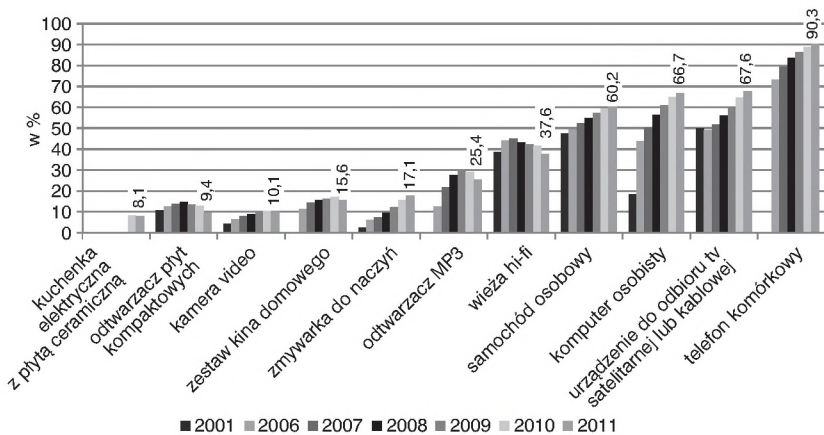
Na podstawie danych z „Budżetów gospodarstw domowych” GUS można stwierdzić, że do podstawowych i popularnych dóbr należą telewizory, pralki, chłodziarki i odkurzacze. W 2011 r. w dobra te wyposażonych było 95–98% gospodarstw domowych. W latach 2000–2011 odsetek gospodarstw domowych posiadających telewizor i odkurzacz wzrósł o 2 punkty procentowe, chłodziarek o 1 punkt procentowy, a w przypadku pralki o 24 punkty procentowe.

Analizując zasobność gospodarstw domowych w dobra trwałe, można podzielić je na standardowe, czyli te, które w zasadzie dostępne są dla każdego gospodarstwa domowego i występują u ponad połowy; dobra o wyższym standardzie, które posiada poniżej 50% gospodarstw domowych, ale też powyżej 10% gospodarstw domowych; dobra luksusowe, występujące u mniej niż 10% gospodarstw domowych (Kramer, 1993, s. 161, 164). Tak

więc, telewizor, pralka, chłodziarka i odkurzacz to standardowe dobra w polskich gospodarstwach domowych.

Nowymi dobrami, które zaczęły pojawiać się na początku XXI w. w polskich gospodarstwach domowych, były zmywarka i kuchenka mikrofalowa. W 2001 r. 2,4% gospodarstw domowych wyposażonych było w zmywarkę, a dziesięć lat później 17,7% gospodarstw domowych. Warto zwrócić uwagę, że zmywarka to dobro obecne w 29,0% gospodarstw najbogatszych (V grupa kwintylowa) i w 8,8% gospodarstw najuboższych (I grupa kwintylowa). Zmywarka pozostaje więc dla biedniejszych gospodarstw domowych dobrem luksusowym, a dla bogatszych dobrem o wyższym standardzie. Wyposażenie gospodarstw domowych w kuchenkę mikrofalową było uwzględniane w statystykach GUS od 2003 r., kiedy to 26,6% gospodarstw domowych deklarowało jej posiadanie, podczas gdy w 2011 r. 52,6%. W 2011 r. zasobność gospodarstw domowych w kuchenkę mikrofalową w zależności od poziomu uzyskiwanych dochodów wynosiła: 51,0% w najuboższych gospodarstwach domowych; 56,4% w najzamożniejszych gospodarstwach (GUS, 2012, s. 215).

Dobrem luksusowym w polskich gospodarstwach domowych jest kuchenka elektryczna z płytą ceramiczną (rys. 2). W „Budżetach gospodarstw domowych” (GUS, 2011, s. 198) uwzględniana jest od 2010 r., kiedy to 8,2% gospodarstw domowych deklarowało posiadanie tego dobra. Zauważono, że posiadanie kuchenki elektrycznej z płytą ceramiczną znacząco różni się w zależności od sytuacji materialnej w gospodarstwie domowym. W 2011 r. w dobro to wyposażonych było 3,3% gospodarstw domowych najuboższych i 15,1% gospodarstw najbogatszych (GUS, 2012, s. 215).

Rys. 2. Wyposażenie polskich gospodarstw domowych w wybrane dobra trwałe w wybranych latach 2001–2011 (w %; na wykres naniesiono dane dotyczące roku 2011). Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS z poszczególnych lat.

Dobrem o wyższym standardzie, wpisującym się w obserwowany trend democentralizacji, jest zestaw kina domowego, które w 2006 r. posiadało 11,2% gospodarstw domowych, a w 2011 r. 15,6%. W 2011 r. w kino domowe było wyposażonych 11,2% gospodarstw domowych z I grupy kwintylowej i 19,4% gospodarstw domowych z V grupy kwintylowej (GUS, 2012, s. 214).

Zasobność gospodarstw domowych w samochody osobowe w 2001 r. wynosiła 47,5%, a w 2011 r. 60,2%, przy czym wyposażenie w zależności od grupy dochodowej kształtowało się następująco: 56,7% w przypadku I grupy kwintylowej i 68,0% w przypadku V grupy kwintylowej. Badania CBOS (Pankowski, 2011, s. 2) wskazują, że prawie 1/5 ogółu Polaków posiada w swoim gospodarstwie domowym co najmniej dwa samochody, zwłaszcza osoby lepiej sytuowane i wykształcone oraz zajmujące wyższe stanowiska w hierarchii społeczno-zawodowej.

Kolejnym środkiem przemieszczania się jest rower, w który wyposażonych było w 2001 r. 61,3% gospodarstw domowych, podczas gdy 10 lat później niewiele więcej, bo 62,9%. Zauważono, że rowery częściej posiadają gospodarstwa uboższe (73,0% z I grupy kwintylowej) niż bogatsze (57,5% z V grupy kwintylowej). Może to wynikać z faktu, że uboższe gospodarstwa domowe częściej zlokalizowane są na terenach wiejskich, gdzie zasobność w rowery sięga 80% gospodarstw domowych, podczas gdy w gospodarstwach domowych zlokalizowanych w większych miastach 46% domostw wyposażonych jest w ten środek komunikacji (GUS, 2012, s. 223).

W pierwszej dekadzie XXI w. ogromne znaczenie zaczęła odgrywać informacja, dlatego też zasobność gospodarstw domowych w sprzęt elektroniczny znacznie się poprawiła. Udział gospodarstw domowych posiadających komputer osobisty uległ zwiększeniu ponad trzykrotnie – w 2001 r. 18% gospodarstw domowych wyposażonych było w komputer, podczas gdy w 2011 r. 67%. CBOS (Pankowski, 2011, s. 3) wskazuje, że obecnie posiadanie komputera stacjonarnego jest wskaźnikiem raczej nowoczesności niż zamożności, bowiem najczęściej posiadają go osoby o niższych dochodach (w przeciwieństwie do komputera przenośnego, który częściej pojawia się u osób lepiej zarabiających).

Ważną rolę w przekazywaniu informacji i łączności potwierdza także rosnąca liczba użytkowników telefonów komórkowych. Od 2003 r. Główny Urząd Statystyczny prowadzi badania dotyczące tego dobra. W latach 2003–2011 liczba gospodarstw domowych posiadających telefon komórkowy wzrosła w Polsce o 43,1%.

Analiza zasobności gospodarstw domowych w telefony komórkowe w zależności od grupy dochodowej wykazała, że najzasobniejsze w te urządzenia były gospodarstwa najuboższe (I grupa kwintylowa – 95%) oraz najbogatsze (V grupa kwintylowa – 94%). Przy czym zauważono, że w gospodarstwach domowych najuboższych posiadanie telefonu komórkowego niejednokrotnie wiąże się z rezygnacją z telefonu stacjonarnego. Według danych GUS z „Budżetów gospodarstw domowych” w 2011 r. 36% gospodarstw

domowych zakwalifikowanych do I grupy kwintylowej posiadało telefony stacjonarne, podczas gdy z V grupy kwintylowej 56% gospodarstw było wyposażonych w to dobro. Badania ConsumerLab 2012 (ConsumerLab, 2012) wskazują, że wielu konsumentów posiadanie telefonów komórkowych traktuje w kategoriach potrzeby podstawowej. Zdecydowana większość właścicieli smartfonów (90%) twierdzi, że zawsze nosi je ze sobą, podczas gdy 80% z nich podaje, że zawsze ma przy sobie pieniądze.

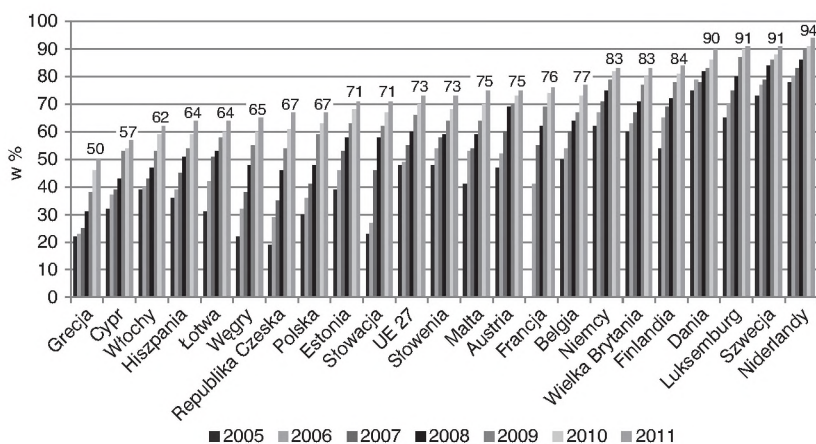
Podsumowując, jeśli poziom życia mierzono by wskaźnikiem wyposażenia gospodarstw w dobra trwałe, to w ostatnich latach poprawa w Polsce jest widoczna – gospodarstwa domowe stają się coraz bardziej zasobne w wiele sprzętów. Na obraz ten wpływa zapewne fakt, że wiele dóbr tanieje i tym samym dobra te stają się bardziej dostępne dla coraz szerszego grona odbiorców. Niektóre dobra tracą na popularności (np. telefony stacjonarne, wieże hi-fi, odtwarzacze płyt kompaktowych), ale przyczyną tego jest wypieranie ich przez sprzęty nowsze technologicznie (telefon komórkowy, MP3).

Jednak należy pamiętać, że sam stan posiadania dóbr trwałego użytkownika nie jest dobrym wskaźnikiem poziomu życia. Ważniejsze jest uzyskanie opinii członków gospodarstw domowych na temat zaspokojenia potrzeb przez te dobra. Warto też zwrócić uwagę, że dane GUS obrazują ilościowy stan posiadania, nie uwzględniając chociażby stopnia zużycia sprzętów czy ich nowoczesności. Choć, jak zaznacza Zalega (2012, s. 17), poprawa wyposażenia w dobra trwałego użytkownika ma charakter zarówno ilościowy, jak i jakościowy. Wzrost wyposażenia w dobra teleinformatyczne świadczy o unowocześnieniu modeli konsumpcji i jest o wiele bardziej widoczny w gospodarstwach domowych dysponujących większymi dochodami.

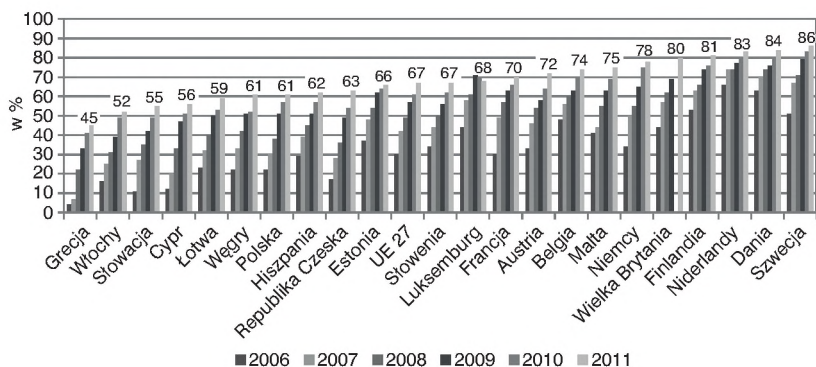
6. Dostępność Internetu w europejskich gospodarstwach domowych

W dobie kryzysu konsumenci stają się coraz bardziej ostrożni w podejmowaniu decyzji o zakupie towarów i korzystaniu z usług. Wyniki badań (ConsumerLab, 2012) dowodzą jednak, że kryzys nie wpływa na korzystanie z elektronicznych usług. Wśród najbardziej widocznych trendów konsumencjskich okazuje się, że dostęp do Internetu jest podstawą, konsumenci nie wyobrażają sobie zrezygnować z niego. Media społecznościowe ułatwiają konsumentom podejmowanie decyzji przy zakupie wielu produktów i usług.

Największą dostępność do Internetu w gospodarstwach domowych w 2011 r. zadeklarowali Holendrzy, Szwedzi, Luksemburczycy oraz Duńczycy – 90% i więcej gospodarstw domowych posiadało połączenie z Internetem (rys. 3). Średnio w Unii Europejskiej 73% gospodarstw domowych posiadało Internet. W Polsce 67% gospodarstw domowych deklaroowało posiadanie Internetu, podobnie jak w Republice Czeskiej. Najmniejszy odsetek gospodarstw domowych posiadających dostęp do Internetu odnotowano w Grecji (50%) oraz na Cyprze (57%).

Rys. 3. Udział gospodarstw domowych wyposażonych w łącze internetowe w wybranych krajach europejskich w latach 2005–2011 (w %; na wykres naniesiono dane za rok 2011). Źródło: opracowanie własne na podstawie: Eurostat. (2012). Database 2012. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/information_society/data/database (23.10.2012).

Rys. 4. Udział gospodarstw domowych wyposażonych w szerokopasmowe łącze internetowe w wybranych krajach europejskich w latach 2005–2011 (w %; na wykres naniesiono dane za rok 2011). Źródło: opracowanie własne na podstawie: Eurostat. (2012). Database 2012. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/information_society/data/database (23.10.2012).

Zwiększenie dostępności Internetu w gospodarstwach domowych, szczególnie Internetu szerokopasmowego, to jeden z celów informatyzacji społeczeństwa w dokumentach Komisji Europejskiej. Największą liczbę gospodarstw domowych wyposażonych w szerokopasmowy Internet w 2011 r. odnotowano w Szwecji, Danii, Niderlandach i Finlandii – ponad 80% gospodarstw domowych (rys. 4). Najgorzej sytuacja przedstawia się w Grecji – 45% gospo-

darstw domowych posiadało dostęp do szerokopasmowego Internetu oraz we Włoszech – 52%. W Polsce 61% gospodarstw domowych posiadało łącze szerokopasmowe.

7. Wnioski

W latach 2001–2008 wydatki konsumpcyjne w gospodarstwach domowych zwiększały się, a różnica w poziomie wydatków pomiędzy poszczególnymi krajami europejskimi zmniejszała się. W okresie kryzysu nastąpiło obniżenie się, a w niektórych krajach stabilizacja poziomu wydatków konsumpcyjnych. Od roku 2010 obserwuje się wzrost wydatków na konsumpcję w większości krajów europejskich.

Generalnie w gospodarstwach domowych zlokalizowanych w Europie Zachodniej i Północnej obserwuje się wyższe wydatki na konsumpcję oraz korzystniejszą ich strukturę, mniejszy udział wydatków na dobra podstawowe, a większy na usługi. W gospodarstwach domowych bloku wschodniego znaczącą część budżetów domowych pochłaniają wydatki na zaspokojenie potrzeb żywnościowych oraz związanych z utrzymaniem mieszkania.

Polaryzacja gospodarstw domowych widoczna jest nie tylko pomiędzy krajami, ale także wewnątrz kraju. W Polsce różnice w konsumpcji oraz wyposażeniu gospodarstw domowych w dobra trwałe między najbiedniejszymi a najbogatszymi są relatywnie duże. W czasach niepewnych asekuracyjnie w gospodarstwach domowych zwiększa się poziom oszczędności. W polskich gospodarstwach domowych wzrasta wyposażenie w dobra trwałego użytku, wzrasta też liczba gospodarstw domowych posiadających dostęp do Internetu, w tym przez łącze szerokopasmowe. O ile w rankingach związanych z poziomem wydatków konsumpcyjnych i udziałem wydatków na dobra podstawowe w ogóle wydatków Polska zajmuje końcowe miejsca, o tyle w klasyfikacjach dotyczących dostępności Internetu jest coraz bliżej średniej dla Unii Europejskiej.

Bibliografia

- Białowolski, P. i Kotowska, I.E. (2011). Aktywność gospodarstw domowych na rynku finansowym. W: J. Czapiński i T. Panek (red.), *Diagnoza Społeczna 2011*. Warszawa: Rada Monitoringu Społecznego.
- Byłok, F. (2004). Nierówności w dochodach i wydatkach w gospodarstwach domowych jako bariera rozwoju społecznego w Polsce. *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, (5), 318–329.
- ConsumerLab. (2012). Internetowe trendy konsumenckie. Pozyskano z: <http://www.mt.com.pl/internetowe-trendy> (16.10.2012).
- Dąbrowska, A. i Janoś-Kresło, M. (2009). Konsument w dobie kryzysu. *Studia i Prace Kolegium Zarządzania i Finansów*, (94), 53–69.
- Eurostat. (2012). Database 2012. Pozyskano z: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/information_society/data/database (23.10.2012).

- Feliksiak, M. (2012). *Korzystanie z Internetu. Komunikat z badań BS/81/2012*. Warszawa: CBOS.
- Głapiński, A. (2009). Obecny kryzys gospodarczy a nauka ekonomii. *Studia i Prace Kolegium Zarządzania i Finansów*, (94), 46–52.
- GUS. (2001–2012). Budżety gospodarstw domowych. Warszawa: GUS.
- Gutkowska, K., Ozimek, I. i Laskowski, W. (2001). *Uwarunkowania konsumpcji w polskich gospodarstwach domowych*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Kołodko, G. (2010). Neoliberalizm i światowy kryzys gospodarczy. *Ekonomista*, (1), 117–125.
- Kowalczyk, K. (2010). *Polacy o swoich długach i oszczędnościach. BS/50/2010*, Warszawa: CBOS.
- Kramer, J. (1993). *Konsumpcja. Prawidłowości, struktura, przyszłość*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Pankowski, K. (2011). *Wzrost standardu wyposażenia gospodarstw domowych. BS/39/2011*, Warszawa: CBOS.
- Piekut, M. (2008). *Polskie gospodarstwa domowe – dochody, wydatki i wyposażenie w dobra trwałego użytkowania*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Piekut, M. (2009). Polaryzacja konsumpcji w gospodarstwach domowych. *Wiadomości Statystyczne*, (7), 55–68.
- Statistisches Bundesamt. (2012). *Volkswirtschaftliche Gesamtrechnungen. Private Konsumausgaben und verfügbares Einkommen*. Wiesbaden: Statistisches Bundesamt.
- Szafrańska, M. i Matysiak-Pejas, R. (2010). Determinanty gromadzenia oszczędności pieniężnych przez wiejskie gospodarstwa domowe. *Acta Scientiarum Oeconomia*, 9 (3), 265–274.
- Ward, J.H. (1963). Hierarchical grouping to optimize an objective function. *Journal of the American Statistical Association*, 301 (58), 236–244, <http://dx.doi.org/10.2307/2282967>.
- Zalega, T. (2011). Wpływ kryzysu na postawy i zachowania gospodarstw domowych wysokodochodowych. *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, (18), 468–485.
- Zalega, T. (2012). Konsumpcja dóbr trwałego użytku i zachowania przystosowawcze wśród polskich elit ekonomicznych w warunkach kryzysu. *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, (24), 329–343.